

Csuklik, kotlik, hámlik

Megjegyzések a hiányos paradigmájú igék módjelezéséről*

1. A címben szereplő igék rendhagyó alaktani típusaival kapcsolatban azt a kérdést vetjük föl, hogy todalékolt változataik alakulásának háttérben milyen irányító tényezők állnak. Kiindulásunk három sejtés.

1. A szótári egységek egy részének todalékolásában mutatkozó anomáliák összefüggésben vannak ezeknek a lexikai egységeknek a jelentéstani—funkcionális tartalmával. Tapasztalatunk

---

* A tanulmány alapgondolatának alakításában és a részletekben éltető segítséget kaptunk Bodnár Ildikótól, Elekfi Lászlótól és Szépe Györgytől. Eredményeink így részben az övék is.

ugyanis a következő. a) A szó(alak)nak per definitionem önálló jeltárgya van. b) Az 'önálló jeltárgy' azonban nem mindig jelent 'egyedi jeltárgy'-at, ami egy 'dolog'. c) Ha a 'jeltárgy' nem 'egyedi', akkor a szó alaktani paradigmája szabálytalan. Például a névelőknek nincs többes számuk. Az eredetileg deiktikus szerepű névmások és névmási határozószók körében általános a töben a morféma-váltás a ragozási paradigmában, l. *ő* — *vele*, *én* — *engem* stb. A segédigei szerepű egységek defektív disztribúciójú sorozatokat alkotnak, így a *szokik* segédigei használatának csak múlt idejű alakja van (*szoktam*, *szoktak* stb.), vagy a *fog*-nak a mai nyelvben nincs participiuma és múlt ideje. Hasonlóképpen, eredetileg melléknévek toldalékolási paradigmaváltással igei toldalékokat kaphatnak, amennyiben — szemantikai szerepük szerint — modális aspektusokkal egészítik ki a mondat igei csoportját (*szabadna [megkérdeznem]*, *szabadjon [megjegyezmem]*); és így tovább.

2. A rendhagyó alakulatok fonológiai képletének végleges felépítése a szegmentális szekvenciaszervezés irányító szabályai szerint hajlamos alakulni. Vagyis a rögzített változatok létrejöttében döntő szerepet játszanak elsősorban a szótagépítés — egyébként legalább részlegesen nyelvspecifikus — optimalitási követelményei. Tehát az, hogy a szótag milyen összetételű zárlattal végződjék a *tő* ragozásának vagy jelezésének egyedi eseteiben.

3. Szükségszerűen számolnunk kell olyan esetekkel, amelyekben a toldalékolás funkcionális megoldásai ütköznek a fonotaktikai szabályokkal (mint majd látjuk, ez az eset a *?csukoljon* alakulattal). Ilyen helyzetekben egy lényegében extrafonológikus, tehát a funkció elsődlegességét tükröztető rendezőelv lép fel: az, amelyet a régi szaknyelv rendszerkényszernek, később analógiának nevezett.

A dolgozatban azt kíséreljük meg igazolni, hogy fenti hipotéziseink helytállóak, és a jelzett igei csoport elemzésében magyarázó elvként felhasználhatók.

2. Visszapillantásunk néhány reprezentatív tétele azt mutatja, hogy a kérdés morfológiai alapú tárgyalása az újabb szakirodalomban sem kielégítő.

1. SZÉPE GYÖRGY (Az alsóbb nyelvi szintek leírása: ÁNyT. 6. 1969: 359—466) nem tárgyalja külön fejezetben az idetartozó igék csoportját. A magyarra vonatkozó generatív fonológia elméletében csupán rekonstruálni tudjuk ezek leírását. Az egyszerűség kedvéért válasszuk a *hajlik* feltételes módú alternatív alakjait, tehát a *hajolnának* és a *hajlanának* formációkat. Megjegyezni érdemes, hogy ez az alakpárhuzam nem hozható összefüggésbe az ige (mai) ikes voltával, hiszen az maga is változik: a régies *hajoljék* felszólító módú alak ikes tövet feltételez, a *hajoljon* iktelent (l. még például *romoljék/romoljon*, *bomoljék/bomoljon*). Nyilvánvalóan két változattal állunk szemben, amelyek (uo. 435 alapján) összevont, általános formában így ábrázolhatók:

$$\begin{array}{l} \text{hajol-} \\ \text{hajla-} \end{array} \left[\begin{array}{c} \\ n \cdot \\ \end{array} \right] \text{nak}$$

Az *o* és az *a* itt más morfológiai szintű, de egyaránt konnektívumok. Eltérő kategóriába tartozásukat az mutatja, hogy a kötőhangzó alapértéke ..CVC- igei struktúra esetén $\emptyset$ vagy automatikusan középső nyelvvállású rövid magánhangzó. A *hajla-* összetevőben azonban *a-t* találunk. De miért éppen a jelenik meg? Nincs minden tekintetben megnyugtató magyarázatunk. SZÉPE GYÖRGY (személyes közlésben) a következőt valószínűsíti: a) a kétmássalhangzós szekvencia után következik be (ez ténymegállapítás, de nem lehet okmagyarázat); b) az ikesedéssel (**hajolV-* → *hajlik*) megváltozik a morfémaszerkezet: a morfológiai generálás „megelőzi” a szokásos szekvenciaszervezés rutinszerű működését (vagyis fölteszünk egy absztrakt -IK-markert), amiből az következik, hogy a „konkrét -ik előtti” tövek másként viselkednek a kötőhang megválasztásában, mintegy 'jegyes' (marked) állapotot hozva létre. Mégpedig esetleg azon a módon, hogy — mint SZÉPE fölveti — a többes szám harmadik személyű alak *-nak* ragjából hozza előre az *a-t*. Mindenesetre a SZÉPE-féle leírásban az alakváltozatokra közösen áll, hogy

$$[-\text{szegmentum}] \rightarrow [+ \text{szegmentum}] / \left\{ \begin{array}{l} [-\text{mgh}] \\ [+ \text{msh}] \end{array} \right\} \text{ — } \left\{ \begin{array}{l} [-\text{mgh}] \\ [+ \text{msh}] \end{array} \right\} // \text{ Feltételes mód}$$

A szabályt azonban többszörösen specifikálnunk kell a *hajlik*-ra nézve. Először is a szerkeztelírás első tagjában el kell hagynunk a $[-\text{mgh}]$ jegyet *j* miatt, ha a *hajol*- alakváltozatról van szó (míg a *hajla*- tőalternánusra nézve a $[-\text{mgh}]$ jegy természetesen marad). Másodszer: meg kell határozni, hogy melyik alternáns az elsődleges, ez azonban egyszerű, mivel a *hajla*- változat inkább levezethető a fonológiailag teljesebb *hajol*-ból, mint fordítva (a kifejtést l. a szabályleírások után). Ezt követően szabályt kell fölírni a „+szegmentum” kimenet jegyeire, amely a *hajol*-alternánusra egyszerűen adódik (l. SZÉPE i. m. 436):

$$\begin{array}{l} [+ \text{mgh}] \\ [- \text{msh}] \end{array} \rightarrow \left[\begin{array}{l} -\text{fel} \\ -\text{al} \\ -\text{hosz} \end{array} \right] / [+ \text{msh}] \text{ — } \left\{ \begin{array}{l} [-\text{mgh}] \\ [+ \text{msh}] \end{array} \right\} // \text{ Verbum}$$

Viszont a *hajla*-a konnektívumára — a kimenetben — a specifikáció megváltozik, mégpedig

$$\left[\begin{array}{l} +\text{al} \\ -\text{hosz} \end{array} \right]$$

A két szabályalkalmazás a felszíni alakulatok tekintetében természetesen kizárja egymást (vagy *hajol*-, vagy *hajla*-). Az előzményben azonban — a szekvencia eltérő helyein érvényesülve — valamikor egyidejűleg kellett megjeleníteniük. Erre a kettősségre történeti tények utalnak: „a régebben [a XVIII. század második fele előtt] keletkezett igéknek volt magánhangzós tövük is. S ez más toldalékok (-*nak*/-*nek*, -*m* stb.) előtt is előfordult” (KÁROLY SÁNDOR, A *csuklik*-féle ikes igék ragozása, képzése: Nyr. 1957: 280). A CVCV ősmagyar szótagstruktúráat alapul véve a *hajola(+suff), pl. *hajolana* tőalakból mind a *hajol*(+suff), például *hajolna*, mind a *hajla*(+suff), például *hajlana* változat levezethető a Horger-törvénynek (kétnyíltszótagos tendenciának) eltérő szótagokon való működésével. Ha a törvény a módjellel toldalékolt *hajolana harmadik magánhangzóját törli, akkor a levezetett alak a *hajolna*, ha a másodikat, akkor a *hajlana*. Vagyis itt egy „sorozati megszorítási szabály” működik, ahogy SZÉPE GYÖRGY mondaná. (Megjegyzés: a *hajla*- formációban *a*-t a tő végén kötelezően megjelenő összetevőnek tapasztaljuk, például feltételes módjel előtt, l. *hajlanának*, ugyanúgy, mint *játszanának*, *váltanának*. Így *hajl*-, *hajol*-, *hajla*- az egymást kizáró eloszlás viszonyában áll, a továbbtoldalékolás bemeneteként kombinatorikusan kondicionált változatokat mutatva minden eredetileg C_1C_2 - tövű igéhez hasonlóan, vö. *játszik*, *vált* stb. Ebben az értelemben vesszük — műveleti egyszerűsítéssel — a *hajla*- kiinduló alakot tőalternánusnak a mai nyelvben.)

Ezzel így azután meg is volnánk, és csak annyi lenne hátra, hogy megadjuk az egyik vagy a másik szinkrón szabály fellépésének feltételeit. A SZÉPE-szabályok körül gyakran találunk szintaktikai megszorításokat, de néhol az igemódra utalókat is (l. pl. i. m. 442). Ilyenek itt azonban egyáltalán nem jönnek szóba. Mint látjuk majd, a megoldást máshol kell keresnünk.

2. SIPTÁR PÉTER (A magyar mássalhangzók fonológiája. Bp., 1995.) egyáltalán nem tér ki a problémára, és ez következetesen adódik alkalmazott teoretikus keretének szemléletéből. A tő kettősségének magyarázatát elvben — ha egyáltalán — nyilvánvalóan a lexikális szabályok térénumán kereshetnénk. Az egyetlen pont, ahol utat találhatnánk a megoldáshoz, a tövű és a toldalék kapcsolatának szabály jellegű alakulása. Erre vonatkozólag azonban a következő tézist találjuk. „A tőallomorfoz eloszlása szótagszerkezeti alapon megjósolható. Ezek a tövek [ebben a szövegkörnyezetben: *lő*, *fő*, *sző*, *rő* — betoldás tőlünk] mássalhangzóra végződnek, ha ez a mássalhangzó a következő szótag kezdeteként (onset) szótagolható, vagyis ha a magánhangzóval kezdődő toldalék

követi őket. De ha ilyen szótagolás nem lehetséges, tehát szóvégi helyzetben (ahol nincs következő szótag) és mássalhangzóval kezdődő toldalék előtt (ahol a következő szótagkezdet már be van töltve) a tövégi mássalhangzó beleolvad a megelőző magánhangzóba, amely ezáltal hosszú lesz” (i. m. 63). Ami igaz önmagában, de a *hajol-/hajla-* alternációról ez a szabály nem tud számot adni. Más megközelítésben úgy tekinthetjük a helyzetet, hogy a mássalhangzó + *l* és mássalhangzó + *r* végű töveknél magánhangzó-betoldás következik be, amikor is két egyenlő (univerzális) hangzósságú mássalhangzó zárja a szótagot (vö. WOLFGANG U. DRESSLER — SIPTÁR PÉTER, A magyar nyelv természetes fonológiája felé: ÁNyT. 19. 1989: 29—51, l. 49; angolul: WOLFGANG U. DRESSLER — SIPTÁR PÉTER, Towards the Natural Phonology of Hungarian: ALH. 39. 1998: 35—59). Ilyen lenne a *hajol-* is. Igazolva láthatjuk, hogy a jelenség maga csakugyan gyakori, de ez szintén nem fedi le a szóban forgó tőalternációt. Ugyanis megmarad a magánhangzó-betoldás fonetikailag nem motivált skizofréniája, vagyis *hajl-* → *hajol-* és *hajla-*, amelyek egyformán megjelennek mássalhangzó kezdetű toldalékok előtt.

A végső megoldás SIPTÁRNÁL csak az lehet, hogy a különbség a lexikonban van kódolva, és a két alakon végbemenő fonológiai szabályok függetlenek egymástól. Ámde a helyzet mégiscsak az, hogy a tövek egymásnak alternánsai. Olyannyira, hogy a *hajla-* virtuális felszólító módú alakját a *hajol-*-ből képezzük (**hajlaj-*, **hajlj-* vs. *hajolj-*).

3. Lényegében szótagszerkezeti alapú SZIGETVÁRI PÉTER (Szótagtalan fonológia. In Szabálytalan fonológia. Szerk. SIPTÁR PÉTER. Bp., 2001. 37—76) ide vonható megközelítése is. Ő történetesen a morfológiai hatások által kiváltott váltakozásokon példázza a magyarban is meglehetősen következetességgel érvényesülő ’szinkópa’ tételét: Mint a *mozog/mozogjon/mozogta* [?] ~ *mozgat/mozgott/mozgó* párhuzamos sorok mutatják, „a magánhangzó meg nem jelenése annak függvénye, hogy az őt követő mássalhangzó után van-e kiejtett magánhangzó. Ki nem ejtett V pont [= valamelyik mögöttes fonológiai ábrázolásban szereplő magánhangzó szegmentum — betoldás tőlünk] előtt nem maradhat kiejtetlen egy üres V pont” (i. m. 52). Ez az összefüggés maradéktalanul megfelel a Horger-elvnek (vö. HORGER ANTAL, Egy ismeretlen magyar hangtörvény. Nyelvészeti Füzetek 65. 1911.), csak fordított megfogalmazásban: ott az alapforma a teljesebb, magánhangzót tartalmazó reprezentáció volt (l. *szerelem* → *szerelmet*). Azonnal belátható, hogy a *hajol-* és a *hajla-* továbbtoldalékolt alakjai teljesítik a szinkópa feltételét. Ezzel azonban megint csak alig jutottunk előre, hiszen a kettősség, vagyis hogy hol — és miért éppen ott — jelenik meg a kiejtetlen V pont, megmagyarázatlan maradt.

4. REBRUS PÉTER (Morfofonológiai jelenségek. In Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 2000. 763—947) a problémánkat is magában foglaló jelenségalmaz magyarázatában a toldalékok felől, tehát következetesen morfológiai oldalról közelít. Felfogása szerint vannak ’kvázianalitikus toldalékok’, amelyek „a tövel kétféle alakot alkothatnak: az egyik hangkivető, a másik nem”. Velük szemben az ’analitikus toldalékok’ „sohasem váltanak ki a töben hangkivetést” (i. m. 846). Látni fogjuk, hogy a kétféle alak létrejötte, illetve választása nem a toldalékon, annak kvázianalitikus jellegén fordul meg. A tő alakváltozatainak regularitása magában a töben van, és sokkal mélyebb meghatározottságban gyökeredzik, mint a toldaléknak a tövel való kapcsolódása. REBRUS elemzését illetően még az a kérdés is fölvetődik, hogyan lehet ugyanaz a toldalékmorféma ceteris paribus egyszer kvázianalitikus, más helyen viszont analitikus (a tőalak ingadozását kiváltó) elem. Tanulságos ezen a ponton emlékeztetni arra is, hogy LOTZ megközelítése — elméletileg és a gyakorlati leírásban is — mennyire más volt. LOTZ JÁNOS (A felszólító mód [imperativus] a magyarban. In Szonettkoszorú a nyelvről. Szerk. SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1976. 170—8 [eredetije: JOHN LOTZ, The imperative in Hungarian. In American Studies in Uralic Linguistics. Bloomington, Indiana, 1960. 83—90], különösen 172—3) az imperatívusz alakváltozatainak osztályozásában elsődlegesként az ígető ’premorphemikus alternációjá’-t veszi alapul. Az egyes alternánsok mellett jelennek meg azután a felszólító módjel képviselői (ezeknek az alakváltozataiban az „alpalternáns a -j”, mint amelynek a legkisebb a fonetikai motiváltsága). A tő és a

toldalékorféma illesztése kölcsönös szelekcióval történik, és a választás az igetövek egyik népes részalmazában „kettősen kölcsönös”. LOTZ szavaival: „Ezekben az esetekben a premorféma határozza meg a szelekciót az imperativusi morféma-alternánsok közül, s az imperativusi morféma választja ki a súrlódás és palatalizáltság szempontjából megfelelő alternánst a premorféma alternánsai közül” (i. m. 176), vö. *metssz/mess, bocáss* stb. Az általunk vizsgált igei csoport különböző módjelű változatai minket LOTZ JÁNOSsal szemben is arról győznek meg, hogy a tő számít, és ismét megjegyezzük: a választás determinációi mélyebben fekszenek, mint a tőalternáció mély vagy felszíni fonológiájának és morfológiájának szintje.

3. Nézzük most ezt a sajátos igecsoportot a maga részlegesen teljes taxonómiájában. KÁROLY SÁNDOR (i. m. 275—81) felmérése szerint mintegy hetven ige tartozik ide. A szerző gyűjtésének forráshelyei (köznyelvi és nyelvjárási szótárak) ezeknek az igéknek a toldalékolt alakjaival kapcsolatban számos esetben foglalnak állást eltérően arra nézve, hogy közülük melyek elfogadottak és melyek nem felelnek meg a „nyelvérzéknek”, vagy ilyen szempontból megítélésük bizonytalan. Az ’elfogadottság’ fogalma és minősítő alkalmazása bizonyos szóalakok esetében mindenesetre nem pontos. Azok a szótárak, amelyek egyes lexikai egységekre vonatkozóan ennek alapján minősítenek, jobbra az egyik vagy a másik változat használati gyakoriságát veszik tekintetbe. ELEKFI LÁSZLÓ (Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár. In Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből 4. 1988. 60) így ír: „a romlasz köznyelvi alak mellett a romolsz sokkal ritkább”. Figyeljünk fel azonban arra, hogy az alakváltozatok valójában eltérő (szemantikai) kategóriák valamelyikébe tartoznak. A *hajolsz* és a *hajlasz* viszonya más, mint a *pirosolsz* és az „elsősorban helyes” *pirosasz* közötti (vö. ELEKFI 1992. i. m. 60—1). Az utóbbi cselekvésmegjelölés ágense mindkét változat esetében ugyanaz, míg a *hajolsz* és a *hajlasz* párban cselekvés és történés áll szemben, ágenseik nem azonosak (erre l. még lejjebb). E lényeges elkülönítés ismeretében is, egyedi esetekben magunk is kénytelenek vagyunk tudomásul venni a bizonytalanság meglétét, szociolingvisztikai feladatkörbe utalva a hiteles döntést. Viszont határozottan próbálunk nyilatkozni általános, közös tulajdonságaikat illetően.

1. A csoportnak olyan ikes igék a tagjai, amelyeknek hiányos a ragozási paradigmájuk. Egyfelől az *-ik* ragot megelőző tőhöz közvetlenül nem illeszthető a felszólítómódjel, például **csukljon*, **kotljon*, **hámljon*. Ugyanis ezek az igék az *-ik* rag előtt olyan, morfémahatárral záródó mássalhangzó-kapcsolatra végződnek, amelyek a magyarban szótagzárlatként még morfémahatár által nem tagoltan ($C_1C_2\#$) is igen ritkák (*fájl*; *ajánl*; *görl*; *rajz*, *felajz*, *spájz*, *csuszpájz*; *nemz*; *borz*, *torz*, *torzonborz*, *perverz*, *traverz*), szóhatár előtti, morfémahatár által tagolt szótagzárlatot ($C_1\#C_2\#\#$) pedig egyáltalán nem alkotnak (vö. ELEKFI LÁSZLÓ, A magyar hangkapcsolódások fonetikai és fonológiai szabályai. Bp., 1992. 15—30, 84—6; TÖRKENCZY MIKLÓS, A szótag. In Strukturális magyar nyelvtan. 2. Fonológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1994. 300—1), és amelyek a következők: *dl*, *gl*, *hl*, *jl*, *kl*, *ml*, *nl*, *rl*, *fl*, *tl*, *pl*, *zl*, *sl*, *bz*, *gz*, *jz*, *kz*, *lz*, *mz*, *pz*, *rz*. Ezek a szótagvégek — a *jl*, *rl*, *mz*, *jz* és *rz* kapcsolatokat kivéve — megsértik a szonoritási sorbarendezési szabályt (TÖRKENCZY i. m. 276, 314).

Nézzük mindenekelőtt a szabályt szegő előfordulásokat. a) Két olyan mássalhangzó-kapcsolat van, amely létezik ebben a pozícióban, mégis az őt tartalmazó igealaknak felszólító módja, ez a *ps*, vö.: *alapszik* — **alapsszon*, illetőleg az *rs*, vö. *ismerszik* — **ismersssen*. b) Az *ng*, *ll*, *dz* kapcsolat a magyarban csak morfémahatár által nem tagoltan fordul elő. Ikes igékben az *ng* kapcsolat ugyancsak morfémahatár által nem tagoltan van jelen, vö. *figik* — *figjon*, az alapalakjukban geminátának, illetve két szegmentumnak is tekinthető *ll*, *dz* (vö. SIPTÁR PÉTER, A mássalhangzók. In KIEFER szerk. i. m. 1994. 185—96; TÖRKENCZY i. m. 327—30; ill. SIPTÁR 1995. i. m. 34—6; TÖRKENCZY i. m. 207—10) pedig talán nem is mássalhangzó-kapcsolatként működik, hiszen az *inogjon* mintájára létrehozható tréfas *rinogjon*, *fnogjon* alakkal szemben a **sárgálojon*, **borsódozzon* alakok létrehozására nincs minta. c) Szintén két olyan *-ik* előtti kapcsolat van, amely morfémahatár által tagoltan szóvégi szótagzárlatként nem fordul elő a magyarban (ugyanis megszünteti

öket egy hasonlászabály), ezek a *gsz* és a *tsz*. Mindkettő olyan ikes igékben fordul elő, amelyeknek van felszólító módú alakjuk. De ezek az alakok *gs* esetében nem a *gs*-t tartalmazó többől képeződnek, vö. *haragszik* — *haragudjon*, *nyugszik* — *nyugodjon*. Egyedül az *-ik* rag előtt *ts*-t tartalmazó igék felszólító módja szabályos, például *hallatszik* — *hallatsszon*, *tetszik* — *tetsszen*, *látszik* — *látsszon*. Ettől a hét rendhagyó kapcsolattól ezúttal tekintsünk el.

Másfelől az anyanyelvi intuíció berzenkedik a fonotaktikailag hasonló esetekben működő magánhangzó-betoldásos felszólító módú alakjuk ellen, például *rablok* — *raboljon*, de *csuklom* — *?csukoljon*, *hámlok* — *?hámoljon*. Pedig ezek az alakok fonotaktikailag lehetségesek, hiszen van *zsákoljon*, *gátoljon*, *rámoljon*.

2. A vizsgált igék (amelyeknek összegyűjtését PAPP FERENC, A magyar nyelv szövegmutató szótára. [a továbbiakban VégSz.] Bp., 1967. és a Magyar értelmező kéziszótár. Bp., 1972. [a továbbiakban ÉKsz.] alapján végeztük) a hagyományos grammatika kategóriái szerint mind a mediális igék táborába tartoznak, vagyis olyan — általában intranszitiv — igék, amelyek esetében az ige alanya az ige által kifejezett történet állapotában van, illetőleg amelyek esetében az ige alanya nem egyezik meg az igével kifejezett cselekvés ágensével; az alanyon bekövetkező cselekvést egy alanyon kívüli ágens hajtja végre. Jellemző sajátosságuk, hogy felszólító alakjuk nem felszólítást, hanem óhajt fejez ki (LENGYEL KLÁRA, Az ige. In Magyar grammatika. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Bp., 2000. 85). Ha most az 1. táblázat alapján összevetjük azokat a hiányzó felszólító módú intranszitiv igéket, amelyeknek van tranzitiv alakpárjuk (akár az ige pár tagjai közti szemantikai kapcsolat nélkül — ezeket az táblázatban árnyékolás jelöli), ragozási paradigmájuk jelen időben és kijelentő, feltételes és felszólító módban a következő megoszlást mutatja. (Az ikes ragozásnak a beszélt nyelvben már alig élő felszólító módú alakjait nem tüntetjük fel, ugyanis vizsgálatunk szempontjából elkülönülésük nem releváns: nem befolyásolják a módjelek előtti fő fonotaktikai szerkezetét. Előrebocsátjuk, hogy a *torlik* ige az ÉKsz. 2003-as kiadásában már nem szerepel, a továbbiakban † jellel jelölt igék [itt: *párlík*] pedig már 1972-ben sem minősültek a szinkrón szókészlet tagjainak; mindez azonban morfofonológiai viselkedésüket nem befolyásolja.)

1. táblázat

Intransz., ind.	Intransz., kond.1	Intransz., kond.2	Intransz., imp.	Tranz., ind.	Tranz., kond.1	Tranz., kond.2	Tranz., imp.
porlik	porlana	*porolna	*poroljon	porol	*porlana	porolna	poroljon
torlik	torlana	*torolna	*toroljon	torol	*torlana	torolna	toroljon
párlík ¹	párlana	*párolna	*pároljon	párol	*párlana	párolna	pároljon
özönlik	özönlene	*özönölne	özönöljön	előzőnöl	*előzőnlene	előzőnölne	előzőnöljön
hírlík	hírlene	*hírelne	*híreljen	elhírel	(?)kihírlene	kihírelne	kihíreljen
ötlik	ötlene	?ötölne	?ötöljön	kiötöl		kiötölne	kiötöljön
porzik	porzana	*porozna	*porozzon	poroz	*porzana	porozna	porozzon
érezik	?érezene !! ²	*érezne !!	?érezzen !!	érez	*érezene	érezne	érezzen
vérzik	?vérezene !!	vérezne	vérezzen	vérez	*vérezene	vérezne	vérezzen
sugárzik	sugárzana	*sugározna	*sugározzon	sugároz	*sugárzana	sugározna	sugározzon

¹ A *párlík* ige az ÉKsz. egyik kiadásában sem fordul elő. Fellelhető azonban a VégSz.-ban (186).

² Az alakok jóformáltságának megítélésében elsősorban saját vizsgálatainkra támaszkodtunk, amelyeknek eredményét összevetettük ELEKFI LÁSZLÓ Magyar ragozási szótárának [a továbbiakban RagSz.] (Bp., 1994.) és GRÉTSY LÁSZLÓ *tő- és kötőhangzó-váltakozások* címszavának (in NyKk. 2.) megállapításaival. Az azoktól való megítélésbeli eltéréseinket a következőképp jelöljük. A !-lel jelölt alakokat a RagSz. a mi jelölésünk szerint kérdőjelesnek, a !!-lel jelölteket pedig jól formálnak ítéli. A • jellel jelölteket pedig GRÉTSY (i. m.) minősíti jól formálnak.

Intranz., ind.	Intranz., kond.1	Intranz., kond.2	Intranz., imp.	Tranz., ind.	Tranz., kond.1	Tranz., kond.2	Tranz., imp.
nyálzik	nyálzana	*nyálazna	*nyálazzon	nyálaz	*nyálzana	nyálazna	nyálazzon
fogzik	fogzana	*fogazna	*fogazzon	fogaz	*fogzana	fogazna	fogazzon
habzik	habzana	*habozna	*habozzon	haboz† ³	*habzana	habozna	habozzon
szaglik	szaglana	*szagolna	*szagoljon	szagol	*szaglana	szagolna	szagoljon
vedlik	vedlene	*vedelne	*vedeljen	vedel	*vedlene	vedelne	vedeljen
fejlík	fejlene	*fejelve	*fejeljen	fejel	*fejlene	fejelne	fejeljen

Az igepárok intranszitiv tagja esetében a két lehetséges feltételes mód közül rendszeresen az jólformált, amelynél az *-ik* rag előtti mássalhangzó-kapcsolatba nem toldódik be magánhangzó, például *porlík* — *porlana*; tranzitív tagja esetében pedig az, amelynél betoldódik, például *porol* — *porolna*. Vagyis az előbbi a ragozási paradigmához a *porl-*, míg az utóbbi a *porol-* tövet alkalmazza. Imperatívuszban a *-j* módjel fonotaktikailag szabályosan csak a *porol* típusú tőhöz tud kapcsolódni: *poroljon*. A **porljon* alak fonotaktikailag nem szabályos, hiszen a tő végén olyan szótagzáró mássalhangzó-kapcsolatot hoz létre, amely a magyarban nem lehetséges. Magánhangzó-betoldással viszont az intranszitiv *poroljon* alak egybeesne a tranzitívval. Feltesszük, hogy az *érzik* szabályos feltételes módját, az *érzene* alakot — minthogy egybeesne a virtuális morfémaáttagolással létrejövő homonim összetett szóval — a nyelvhasználatban felváltotta a másik tő, az *éződ(ik)* feltételes módja, az *éződne*. Ugyanebbe az irányba vezet a váltást az is, hogy az *érzik -ik-je* — az iktelen, cselekvő *érez-zel* szemben — már nem hordozza egyértelműen a passzív, mediális jelentésjegyet. Ezért is válhat ragozása töredékes paradigmájúvá, s léphet helyébe a mindezt képzővel kifejező *éződik* alak, amelynek ragozása sem eredményez fonotaktikai anomáliákat. A hasonló szerkezetű *vérez* esetében a (talán nem is létező) *véződne* alak nem bizonyult alkalmasnak a homonim párral rendelkező *vérene* helyettesítésére, így a megfelelő tranzitív alak, a *vérene* volt legközelebb kéznél. A magánhangzós tőnek az intranszitiv paradigmában való engedélyezésével szabadabbá vált az út a tranzitív imperatívuszi *vérezzen* alak intranszitiv használata előtt is. (Ezzel szemben az intranszitiv *érezne* alak elfogadhatatlansága legalábbis kérdésessé teszi az *érezzen* intranszitiv alkalmazhatóságát.) A tranzitív *kiötöl* számos adatközlő által jól formáltnak ítélt *kiötlene* alakja feltehetően abból a paradigmaátzövedésből adódik, hogy az igének ma már *kiötlik* változata is van, amelynek paradigmájában csak a *kiötlene* feltételes mód lehetséges. Az *ötlik* ige *ötlene* és *ötöljön* alakjainak bizonytalan megítélése is feltehetően ugyanerre az okra vezethető vissza.

3. A tranzitív alakpár nélküli igék (2. táblázat) is szabályosan az előzőekben leírtak megfelelően működnek. A ragozási paradigma a magánhangzó-betoldás nélküli tövet alkalmazza. Ezt a szabályt szegné meg — az anyanyelvi intuíciónál által nem jólformáltnak ítélt — felszólító módú alak, amely minden esetben (az ezekben az esetekben nem létező tranzitív alakváltozatra) a magánhangzó-betoldásos tőre épül. Figyeljük meg, hogy a *porlík* esetében az (intranszitivként működő) *poroljon* azért is lehetetlen, mert egybeesik a szabályos tranzitív imperatívusszal. Ezzel szemben a *csuklik*-nál (és társainál) — tranzitív változat híján — nincs tranzitív imperatívusz, tehát a *csukoljon* stb. alaknak nem következménye funkció-egybeesés. Kötőmódú mondatokban ezért az anyanyelvi intuíciónál — fitorogva ugyan, de — jobb híján elfogadja, míg a *poroljon*-t soha. A berzenkedés oka kettős. Egyfelől szemantikai, hiszen a *csuklik* típusú igék mediális jellege miatt a felszólító módú alak léte „felesleges”. Másfelől pedig morfofonológiai: az intranszitiv ragozási paradigmában nem lenne helye a magánhangzó-betoldásos tőnek.

³ *haboz*: I. TESz. 2: 7.

2. táblázat

Intranz., ind.	Intranz., kond.1	Intranz., kond.2	Intranz., imp.
vonaglik	vonaglana	*vonagolna	?vonagoljon •
robajlik	robajlana	*robajolna	*robajoljon
rejlík	rejlene	*rejelne	*rejeljen
sejlik	sejlene	*sejelne	*sejeljen
sikamlik	sikamlana	*sikamolna	?sikamoljon
villámlik	villámlana	*villámolna	?villámoljon •
hámlík	hámlana	*hámolna	?hámoljon
gyülemlik	gyülemzene	*gyüemelne	?gyüemeljen
meghasonlik	meghasonlana	*meghasonolna	?meghasonoljon
fehérlik	fehérene	*fehérelne	*fehéreljen !
magaslik	magaslana	*magasolna	*magasoljon ⁴ !
hanyatlik	hanyatlana	*hanyatolna	*hanyatoljon !
sötétlik	sötétzene	*sötételne	*sötételjen ! •
fénylik	fényzene	*fényelne	*fényeljen ! •
sínylik	sínyzene	*sínyelne	*sínyeljen
viszonylik	viszonylana	*viszonyolna !	*viszonyoljon !!
ízlik	ízzene	*ízelve	*ízellen !
bűzlik	bűzlene	*bűzőlne	*bűzőljen ! •
csuklik	csuklana	*csukolna	?csukoljon •
foszlik	foszlana	*foszolna	?foszoljon !
stb.			

4. Felmerül a kérdés, hogy amennyiben az intranzitív ragozási paradigmában nem használható a magánhangzó-betoldásos tő, a betoldatlan pedig rosszul formált szótagzárlatot ad, miért nem kézenfekvő — a feltételes és a felszólító mód korábban bemutatott összefüggése alapján (vö. *porlik* — *porlana* — *porolna — *poroljon, de *porol* — *porlana — *porolna* — *poroljon*) — az intranzitív igék felszólító módban is a feltételes módban működő, a mássalhangzó-kapcsolat után betoldott magánhangzós tő alkalmazása? Miért nem jó a *porlana* mintájára *porlajon, illetőleg a *csuklana* mintájára a *csuklajon imperatívuszi alak? Azért, mert egy általánosabb szabály tiltja: ez a művelet a fonotaktikailag hasonló, tehát a tő végén mássalhangzó-kapcsolattal záródó, iktelen igék ragozási paradigmájában sincs megengedve. Ezekben az esetekben, noha a feltételes módú tőben a tővégi mássalhangzó-kapcsolat és a módjel közötti magánhangzó-betoldás meg van engedve (*csengene*, *ajánlana*, *áldana*), imperatívuszi tőben tiltott. Azaz nem *csengejen, hanem *csengjen*, nem *ajánlaja, hanem *ajánlja*, nem *áldaja, hanem *áldja*. De a vizsgált igék között vannak olyanok, amelyek kizárólag intranzitív változat(ok)ban léteznek, felszólító módú alakjuk mégis jól formálnak minősül (3. táblázat). Amennyiben ezeknek az igéknek van magánhangzó-betoldásos alakjuk, az lehet az ikes ige alakváltozata, illetőleg a mediális ikes ige cselekvő párja. Az alakváltozatok közé ~ jelet, a mediális vs. cselekvő párok közé — jelet teszünk.

⁴ Míg a *fehéreljen*, *sötételjen* alakoknak korábbi szótárakban való előfordulását KÁROLY SÁNDOR is említi, addig a RagSz. szerint jól formált *magasoljon* alakról így ír: „a *magaslik*-nak viszont nincs ilyen alakja” (KÁROLY i. m. 278).

3. táblázat

Intranz., ind.	Intranz., kond.1	Intranz., kond.2	Intranz., imp.
ködlik — ködöl	ködlene	ködölne	ködöljön
döglik	döglene	dögölne	dögöljön
hajlik — hajol	hajlana	hajolna	hajoljon
zajlik1 (esemény)	zajlana	*zajolna	zajoljon
zajlik2 (folyó)	zajlana	zajolna	zajoljon
bicsaklik	bicsaklana	bicsakolna	bicsakoljon
haldoklik ~ haldokol	haldoklana	haldokolna	haldokoljon
fuldoklik ~ fuldokol	fuldoklana	fuldokolna	fuldokoljon
tündöklük ~ tündököl	tündöklene	tündökölne	tündököljön
omlik ~ omol	omlana	omolna	omoljon
bomlik ~ bomol	romlana	bomolna	bomoljon
romlik ~ romol† ⁵	romlana	romolna	romoljon
ömlük ~ ömöl† ⁶	ömlene	ömölne	ömöljön
áramlik — áramol† ⁷	áramlana	áramolna	áramoljon
csuszamlük	csuszamlana	csuszamolna	csuszamoljon
iramlik	iramlana	iramolna	iramoljon
örvénylik	örvénylene	örvényelne	örvényeljen
oszlük — oszol	oszlana	oszolna	oszoljon
kotlik ~ kotal	kotlana	kotolna	kotaljon
lélegzik ~ (be)lélegez	lélegzene	lélegezne	lélegezzen
(el)hangzik	(el)hangzana	(el)hangozna	(el)hangozzon
hullámszik	hullámszana	?hullámozna	hullámozzon
fogamszik	fogamszana	*fogamozna	*fogamozzon *fogamzozon
(ki)rajzik	(ki)rajzana	*(ki)rajozna	*(ki)rajozzon *(ki)rajzozon
elfajzik	(el)fajzana	*(el)fajozna	*(el)fajozzon *(el)fajzozon

Feltehetően e táblázatba tartoznak a *bogárzik* ~ *bogározt*⁸ és a *rögzik*⁹ ~ *rögözt*¹⁰ igepárok is. Ám az első pár első tagján kívül egyik ige sem része a mai magyar szókészletnek, a *bogárzik* előfordulása pedig igen ritka, ezért az anyanyelvi intuício módjelezésüket illetően rendkívül bizonytalan, történeti adatok pedig nem állnak a szükséges ragozási formákban rendelkezésünkre. Ráadásul a *rögöz* ige intranszitivitása sincs minden kétséget kizáró adatokkal alátámasztva a TESz.-ben. Azokban a nyelvváltozatokban, amelyekben a *feslik*-nek van *fesol* és a *hámlik*-nak *hámol* alakja is (KÁROLY i. m. 278), ezeknek az igéknek a 2. táblázat helyett a 3. táblázatban van a helyük.

⁵ *romol*: TESz. 3: 438—9.

⁶ *ömöl*: TESz. 3: 31.

⁷ *áramol*: TESz. 1: 170.

⁸ *bogározt*: TESz. 1: 321.

⁹ *rögzik*: VégSz. 192.

¹⁰ *rögözt*: TESz. 3: 455.

A táblázat adatai két csoportra oszlanak: a) Az utolsó három sorban lévő igék (*fogamzik, kirajzik, (el)fajzik*) — tövégi mássalhangzó-kapcsolatuk mind /z/-végű —, amelyek abban térnek el a többitől, hogy noha a magánhangzó-betoldásos tőalakú feltételes módjuk nem jólformált, imperatívuszuk lehetséges. Igaz, hogy — a feltételes módban alkalmazott tőalaknak megfelelően — nem a táblázat többi igéjénél működő magánhangzó-betoldásos változatban, hanem anélkül: *(el)fajzzon, (ki)rajzzon, fogamzzon*. Mind a *jz*, mind az *mz* olyan mássalhangzó-kapcsolatok, amelyek a magyarban morfémahatár által nem tagoltan megjelenhetnek szóvégi szótagzárlatban (így *rajz, nemz* stb.). — b) A táblázatnak az a) csoportba nem tartozó, többi tagja. Erre a csoportra az jellemző, hogy mindkét feltételes módú alakjuk jólformált, és imperatívuszuk is az. Közéjük tartozik az ugyancsak *mz*-t tartalmazó *hullámzik* — a *?hullámozna* feltételes módú alak jólformáltságának némi bizonytalanságával is. Itt egyetlen külön tárgyalandó ige van. A két *zajlik* ige esetében oly módon oszlik meg, hogy az, amelyiknek az esemény (nem pedig a folyó) az alanya, csak a magánhangzó-betoldás nélküli tövet teszi lehetővé feltételes módban. A b) csoporton belül *z* és *l* végű mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó töveket találunk (*gz, mz*, illetőleg *gl, jl, kl, ml, pl, tl*). Egyetlen eltérő eset az *sl* kapcsolatot tartalmazó *oszlik*. Miután a hasonló szegmentális felépítésű *foszlik* nem így működik (hiszen *oszlik* — *oszlana* — *oszolna* — *oszoljon*, de *foszlik* — *foszlana* — **foszolna* — **foszoljon*), feltehető, hogy a mediális *oszlik* ige ('légnemű vagy porszerű anyag részeire válik szét') paradigmája a cselekvő *oszol* — *?oszlana* — *oszolna* — *oszoljon* ('tömeg, csoport szétszéled') hatására alakult így. Amennyiben pedig az *oszol* feltételes módjaként az *oszlana* elfogadhatónak minősül, az a két ige ragozási paradigmájának további egymásba szövődését mutatja. Annak ellenére, hogy az *oszlik* tőnek az *-ik* rag előtti mássalhangzó-kapcsolata eltér a többi tő hasonló helyzetű mássalhangzó-kapcsolatától, mégis ennek a csoportnak a jellemzőjét mutatja. Figyeljük meg, hasonló eloszlást és átszövődést mutat a mediális *hajlik* és a cselekvő *hajol*, a mediális *kotlik* és a cselekvő *kotol* (bár a *kotol/kotlik* jelentésmegoszlása nem minden nyelvváltozatban van meg), valamint a korábban már bemutatott mediális *ötlik* és a cselekvő, tranzitív *(ki)ötöl* is. A b) csoport számos tagjára igaz, hogy vagy két változatuk van, amelyek közül az egyik mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó tövű ikes, a másik pedig magánhangzó-betoldásos iktelen, például *fuldoklik* — *fuldokol*, *tündöklük* — *tündököl*, *bomlik* — *bomol*, *ömlik* — *ömöl*, vagy ugyanannak az igének (mediális vs. cselekvő párokat nem alkotó) alternánsai. Ez teszi lehetővé, hogy ezeknek az igéknek meglegyen mindkét feltételes módú, ebből következően pedig imperatívuszi alakjuk. A második alakokat valójában mindig az iktelen változatokból hozzuk létre, de a ragozási paradigma átszövődése miatt az ikes változatukhoz tartozónak is elfogadja az anyanyelvi intuíció. Ezek közül az imént említett *hajlik* — *hajol*, *kotlik* — *kotol* mediális vs. cselekvő párokat alkotnak. Ennek mintájára működik hasonlóan és tartozik ide a csoportra nem jellemző mássalhangzó-kapcsolatot tartalmazó, korábban bemutatott *oszlik* — *oszol*.

4. Elemzésünk azt mutatja, hogy a morfonológiai rendszerleírás nem lehet maradéktalanul valóságú az ige argumentumszerkezete — tehát végső soron szemantikai vonatkozások — figyelembevétele nélkül. Quod erat demonstrandum.